

“Qarabağnamələr” Qarabağ xanlığının tarixi barədə mötəbər mənbədir

(əvvəlki qəzetimizin 11 mart tarixli sayında)

Qarabağ xanlığının tarixinə aid ikinci əsərin müəllifi Mirzə Camal Cavanşir Qarabağidir. O, 1773-cü ildə Qarabağın Xocalı kəndində anadan olmuş, təxminən, 80 il ömür sürərək 1853-cü ildə vəfat etmişdir. Mirzə Camal Cavanşir İbrahimxəlil xanın vəziri olmuş, xanlığın daxili və xarici həyatı ilə bağlı məsələlərin həllində yaxından iştirak etmişdir.

Qarabağ xanlığı Rusiya himayəsinə keçdikdən sonra Mirzə Camal Mehdiqulu xanın yanında həmin vəzifədə qalmışdır. Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra Mirzə Camal Qarabağ əyalət məhkəməsinə üzv təyin edilmiş və burada 18 ilə yaxın çalışdıqdan sonra – 1840-cı ildə qocalığı ilə əlaqədar olaraq istefaya çıxmışdır.

Mirzə Camal Cavanşir fars dilində yazdığı “Qarabağ tarixi” əsərini 1847-ci ildə bitirmişdir. Həmin əsərin dəyəri, ilk növbədə, müəllifin qeyd olunan hadisələrin bir çoxunun iştirakçısı, canlı şahidi olmasındadır, digər tərəfdən, Qarabağda baş verənlər barədə bilgiləri xanlığın hərbi və siyasi xadimlərindən eşidib qələmə almasındadır. Elə buna görə də Mirzə Camal Qarabağinin “Qarabağ tarixi” əsərində verilmiş tarixi məlumatlar mötəbərliyi ilə seçilir.

1855-ci ildə görkəmli şərqşünas və qafqazşünas Adolf Berje Mirzə Camalın “Qarabağ tarixi” əsərini rus dilinə tərcümə etmiş və həmin ildə əsəri “Kavkaz” qəzetində çap etdirmişdir. Eyni zamanda, Adolf Berje M.F.Axundovun vasitəsilə tanış olduğu Mirzə Camalın oğlu Rzaqulu bəydən atasının tərcümeyi-halı haqqında məlumat almış və onu yazısına əlavə etmişdir. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı aktların məşhur redaktoru Adolf Berje Mirzə Camal Qarabağinin tərcümeyi-halından bəhs edərək yazırdı: “Mirzə Camal fars, ərəb, osmanlı dillərindən başqa avar və ləzgi dillərini də bilirdi. Tarix, coğrafiya və astronomiya haqqında yaxşı məlumatı var idi. Tibb elmini bildiyi üçün istefaya çıxdıqdan sonra ömrünün sonuna qədər xəstələri pulsuz müalicə edirdi. Buna görə də xalq arasında hörməti vardı”.

Mirzə Camal Şuşada mollaxanada oxumuş, ərəb və fars dillərini də məhz burada öyrənmişdir. Gənc yaşlarında Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın dəftərxanasında mirzə vəzifəsində işləmişdir. Bu nüfuzlu insanın həyatının son anını A.Berje belə təsvir edir: “1853-cü il aprelin 8-də, axşam namazından sonra xəstəlikdən zəifləmiş Mirzə Camal bütün yaxın adamlarını çağırmış, onlara

xoşbəxtlik arzulamış və nəsihət etmiş, yaddaşı özündə olduğu halda sakitcə vəfat etmişdir”.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın 1795-ci ildə Şuşaya birinci yürüşü və qalanı mühasirədə saxladığı vaxt Mirzə Camal və onun atası, Şuşanın qalabəyisi Məhəmmədxan bəy İran sərbazlarına qarşı mübarizədə fəallıq göstərmişlər. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşada öldürüldükdən və az sonra Vaqif edam edildikdən sonra İbrahimxəlil xan Mirzə Camalın xidmətini nəzərə alaraq onu Molla Pənahın yerinə xanlığın vəziri təyin etmişdir.

1805-ci il may ayının 14-də Gəncə yaxınlığında Kürəkçay sahilində İbrahimxəlil xanla general Sisianov arasında müqavilənin imzalanması mərasimində Mirzə Camal da iştirak etmişdir. Onun bu müqavilənin ərsəyə gəlməsində fəaliyyətinin nədən ibarət olması ilə bağlı isə öz əsərində heç nə deyilmir. Mirzə Camalın “Qarabağ tarixi”ndə, əsasən, Pənahəli xan və İbrahimxəlil xanın Cənubi Qafqazın yerli qonşu xanlıqları və bəzi qədim alban knyazlarının varisləri olub özlərini erməni kimi qələmə verən müləklərlə mübarizələri xanlığın mövcudluğunu qoruyub saxlamağa, vilayətdə əmin-amanlığı təmin etməyə yönəlmişdir.

Mirzə Camal Qarabaği, digər salnaməçilərdən fərqli olaraq, xanlığın tarixini qələmə alarkən siyasi problemlərlə yanaşı, Qarabağın sosial-iqtisadi həyatından da söz açmışdır. Mirzə Adıgözəl bəyin və Mirzə Camal Qarabağinin “Qarabağnamələri”, Şəki xanlarının tarixi də bura daxil olmaqla, öz iqtisadi-siyasi təməlini itirmiş saray salnaməçilik ənənəsinin davamı kimi səciyyələndirilə bilər. Lakin bunlar klassik saray salnaməçiliyindən aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər:

Əvvəla, klassik saray salnamələrində müəyyən dövrdə baş verən hadisə və faktlar illər üzrə verilsə, “Qarabağnamələr”də tarixi hadisə və faktlar fəsilərə əsasən müəyyənləşdirilir. İkincisi, Mirzə Adıgözəl bəyin və Mirzə Camal bəyin əsərləri bəhs olunan dövrlərdə yazılan saray “Qarabağnamələri” ilə müqayisədə sadə dildə yazılması və dərin məzmunu ilə fərqlənir. Nəhayət, bu “Qarabağnamələr”də Qarabağ xanlığının banisi Sarıcalı oymağından olan Pənahəli xanın və onun oğlu İbrahimxəlil xanın şəxsiyyətlərinə, dövlət quruculuğu fəaliyyətinə tarixi baxımdan dürüst qiymət verilir.

XIX əsrin 50-ci illərində Mirzə Camalın oğlu Rzaqulu bəy də “Pənah xan və

İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri” adlı salnamə yazmışdır. Əslində o, atası Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi”nin faktlarını, sadəcə, xülasə edərək onu yeni əlavə olunmuş mülahizə və faktlarla zənginləşdirmişdir. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun əsərini ilk dəfə Nazim Axundov “Qarabağnamələr”in ikinci kitabına daxil etmiş və ona ön söz yazmışdır. Bundan əlavə, Nazim Axundov Rzaqulu bəyin əsərini geniş təhlil etmişdir.

Bizim dövrümüzədək gəlib çatmış “Qarabağnamə”lərin müəlliflərindən biri də Əhməd bəy Cavanşirdir (1828–1903). Bu müəllifin tərcümeyi-halı və əsəri haqqında ilk dəfə Ə.Şükürzadə mətbuatda geniş məqalə ilə çıxış etmiş və onu geniş təhlil etmişdir. Əhməd bəy Cavanşirin Qarabağ xanlığının tarixinə dair 1883-cü ildə yazdığı “Qarabağ xanlığının 1747–1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair” əsəri “Kavkaz” qəzetində çap edilmişdir. Əsər barədə tarix ədəbiyyatında müəyyən fikirlər söylənilmişdir.

Qeyd edək ki, Əhməd bəy Cavanşir Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasına müsbət münasibət bəslədiyi üçün (bu, onun əsərindən də aydın görünür) Azərbaycanda çar Rusiyasının inzibati-mülki tədbirlərinin həyata keçirilməsində şəxsən iştirak etmişdir. Müəllif öz əsərini Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal və Mirmehdi Xəzani kimi Qarabağ tarixçilərinə əsasən yazdığını etiraf edir. Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağname”si ilk dəfə 1884-cü ildə Tiflisdə, 1901-ci ildə Şuşada və 1961-ci ildə isə Bakıda Azərbaycan SSR EA tərəfindən rus və Azərbaycan dillərində çap edilmişdir.

“Qarabağnamələr”in müəlliflərindən biri də Mirzə Yusif (Nersesov) Qarabağidir. O, 1798-ci ildə anadan olmuş, 1860-cı ildə ölmüşdür. Mirzə Yusif Qarabağinin “Tarixi-safi” əsəri 1804–1828-ci illər Rusiya–İran müharibələrinin və Azərbaycan tarixinin müəyyən səhifələrinin öyrənilməsində qiymətli mənbələrdən biridir. “Tarixi-safi” XX əsrin 30-cu illərinə kimi tarixçilərimizə məlum deyildi. Bu əsər haqqında ilk dəfə Əli Əjdər Səidzadə məlumat vermişdir. Biz “Tarixi-safi”nin məzmunu haqqında, müxtəsər də olsa, ilk məlumat “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı” adlı məqalədə və “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı” adlı əsərdə qarşılaşırıq.

Göstərilən hər iki əsərdə müəlliflər Mirzə Yusifin müxtəsər tərcümeyi-halını verdikdən sonra “Tarixi-safi”nin qısa məzmunundan söhbət açırlar. Mirzə Yusif Qarabağinin əsərinin yeganə nüsxəsi Gürcüstan EA yanında S.Canişia adına Dövlət Muzeyinin əlyazmaları fondunda saxlanılır. Fars dilində yazılan bu əsər Qarabağın 1745–1828-ci illər arasındakı tarixindən bəhs edir. Müəllifin ziddiyyətli və yanlış fikirləri “Tarixi-safi”nin ayrı-ayrı fəsillərində özünü aydın göstərir. Ə.Hüseynzadə öz əsərində Mirzə Yusifin “Tarixi-safi” əsəri barədə ətraflı şərh vermiş və onun yol verdiyi yanlışlıqlar tənqid olunmuşdur.

Mirzə Yusif Qarabaği Azərbaycanın qədim şəhəri, Aranın anası hesab olunan Bərdənin tərənnüm və təsvirinə dair Nizami Gəncəvidən məşhur parçaları misal gətirsə də bu diyarın əzəli türk torpağı olmasını qəbul edə bilməmişdir. Professor Nazim Axundov da “Qarabağ salnamələri” əsərində Mirzə Yusifin “Tarixi-safi” əsərində yol verdiyi yanlışlıq və saxtakarlıqları

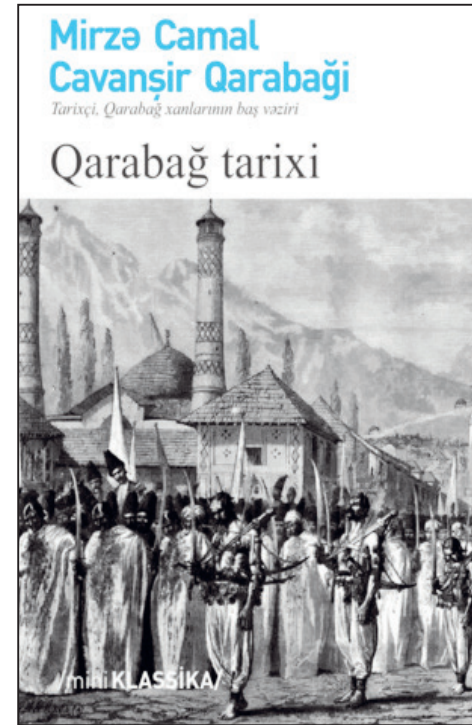
cəsərlə, tutarlı şəkildə tənqid etmiş və ona aydınlıq gətirmişdir. Son olaraq deməliyə ki, bütün qüsurlarına baxmayaraq, “Tarixi-safi”nin son – IX fəslə Rusiya–İran müharibələrini öyrənmək nöqtəyindən əhəmiyyətli mənbələrdən sayılmalıdır.

İlk “Qarabağname” adlı əsərin müəllifi Mirzə Adıgözəl bəydən sonra, Qarabağ tarixinə həsr edilmiş, Azərbaycan dilində yazılmış növbəti əsərin müəllifi Mirmehdi Xəzaniyə aiddir. O, 1819-cu ildə anadan olmuş, 1894-cü ildə vəfat etmişdir. Mirmehdi Xəzani “Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərində 1747-ci ildən 1828-ci ilə qədər olan tarixi hadisələr təsvir olunur. Əsəri ilk dəfə “Qarabağnamə”lərin ikinci kitabında Nazim Axundov çap etdirmiş və ona ön söz yazmışdır. Mirmehdi Xəzani “Kitabi-tarixi-Qarabağ” kitabından ilk dəfə mənbə kimi V.Leviatov istifadə etmişdir. Mirmehdi Xəzaniyə əsəri ilə ilk dəfə tanış edən isə Həsən İmanov olmuşdur.

V.Leviatov Azərbaycan tarixşünaslığına həsr edilmiş bir məqalədə, nədənsə, Xəzaniyə öz əsərini Mirzə Adıgözəl bəy və Mirzə Camalın “Qarabağnamələri”ndən köçürüb yazdığını irəli sürür. Həsən İmanov da V.Leviatov kimi, Mirmehdi Xəzaniyə əsərinə yaxşı bələd olmadığı üçün belə bir qənaətə gəlmişdir ki, guya o, Mirzə Adıgözəl bəyin əsərindən köçürmədir. Halbuki, Qarabağın tarixinə həsr olunmuş ikinci əsərin müəllifi Mirzə Camaldır.

V.Leviatov yazır: “Mirzə Adıgözəl bəydən sonra Qarabağın tarixini yazan Mirmehdi Xəzani, öz əsərinin birinci fəslini Qarabağın coğrafiyasının təsvirinə həsr etmiş və bununla da Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində qalmış boşluğu qismən doldürmüşdür”. Qeyd edək ki, həmin boşluğu bundan əvvəl Mirzə Camal Qarabaği aradan qaldırmışdır. Mirmehdi Xəzaniyə salnaməsinin yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir. Lakin onun 1905-ci ildə üzü köçürülmüş nüsxəsində göstərilir ki, əsər 1866-cı ildən mövcuddur.

Qeyd edilən “Qarabağnamələri”ndən başqa, M.Baharlıın “Əhvalati-Qarabağ”, Mirzə Xosrov Axundovun “Qarabağ tarixi” və Həsən İxfa Əlizadənin “Şuşa şəhərinin tarixi” əsərləri, Mirzə Rəhim Fənanın və Həsənəli Qaradağının Qarabağ tarixinə aid fraqmentləri də var. M.Baharlı və Mirzə Xosrov Axundov öz əsərlərində tələsikliklə yol vermiş və hadisələri, demək olar ki, şərh etməmişlər. M.Baharlı “Əhvalati-Qarabağ” əsərində Qarabağ tarixindən daha çox, onun memarlıq abidələri, tarixi şəxsiyyətləri, adət-ənənələri, etnoqrafik xüsusiyyətlərindən danışıq. Bu əsər 1888-ci ildə yazılmışdır.

“Qarabağnamə”lər istər quruluşca, istərsə də məzmun etibarilə bir-birinə çox oxşardır. Ona görə ki, bu salnamələr eyni dövrü, oxşar fakt və hadisələri əhatə edir. “Qarabağnamə”lər uzun müddət işiq üzü görməmiş, ictimaiyyətə çatdırılmamışdır. Bu salnamələrdən elmi ədəbiyyatda istənilən səviyyədə, mötəbər bir mənbə kimi istifadə edilməmişdir. XX əsrin 60–70-ci illərinə kimi ali, orta ixtisas və ümumtəhsil məktəblərinin tələbə və şagirdləri bu qiymətli salnamələrdən xəbərsiz qalmışlar.

“Qarabağnamələri”in üçü çar məmurlarının sifarişi ilə yazılsa da tariximizin müəyyən dövrləri üçün onlarda önəmli tarixi faktlar var. Mirzə Adıgözəl bəy və Mirzə Camal bəy “Qarabağnamələri”ni yazarkən, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, nə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları, nə də N.Dubrovin və V.Pottonun əsərləri mövcud idi. Qarabağ tarixinə həsr olunmuş salnamələrin heç birinin müəllifinin Qarabağın və bütövlükdə, Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalına mənfii münasibəti hiss olunmur. Bu salnamələrdə ruspərəstlik özünü aydın surətdə əks etdirir. Bu isə təbiidir. Ona görə ki, salnamə müəllifləri çarizmin idarəçilik sistemində vəzifə və ixtiyar sahibi olmuşlar.

Yunis HÜSEYNOV,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru